

Balázs Péter

Martinovics Ignác tudományos-filozófiai értekezéseinek peritextuális vizsgálata*

Néhány közelmúltban megjelent tanulmányomban kísérletet tettem Martinovics Ignác filozófiai műveinek tartalmi elemzésére és a radikális felvilágosodás keretei között való értelmezésére.¹ Ezekben a kizárólag eszmetörténeti kérdéseket feszegető írásokban a kötelező minimumon túl nem próbáltam tárgyalni, hogy az 1780-as években elsősorban még tudományos pálya befutásáról ábrándozó gondolkodó miképpen, miféle „bejáratokon” és „küszöbökön” keresztül vezet be olvasóit gondolatainak „építményébe”. Jelen írásban ezért inkább formai-retorikai szempontból próbálok közelíteni a zaklatott életpályát befutó szerző műveihez. Noha a felvilágosodás kora magyarországi irodalmának kutatói elsősorban szépirodalmi jellegű művekre próbálták, esetenként igen eredményesen, alkalmazni a genette-i és lejeune-i meglátásokat,² úgy vélem, hogy nem indokolatlan a peritextuális retorika eszköztárát „rázúdítani” más jellegű munkákra is. A szépirodalmi művek különböző kiadásaihoz hasonlóan ugyanis a filozófiai-értekező szövegeket hordozó kötetek is egy „szerzői műalkotói, szemantikai és diszkurzív akarati termékei”,³ ami azt jelenti, hogy hiba volna a bölcséleti tartalomra való összpontosítás jegyében egyszerűen csak eltekinteni az egyes kiadványok formai, retorikai és mediális sajátosságainak vizsgálatától. Az olvasó sohasem a pusztán szöveget olvassa, hanem egy különféle szerkesztői-szerzői döntések eredményeként előálló könyvtárgyat vesz a kezébe, s az e szöveghordozón talált előzetes (a szövegbe való belépését megelőző) információk nagyban befolyásolják olvasatát.⁴ Az egy kivétellel még az 1780-as években született filozófiai-tudományos-világnézeti jellegű művek esetében igen érdekes eredményeket hozhat például a szövegeket körülvevő paratextusok vizsgálata – különösen akkor, ha a formai variációk feltérképezése mellett megpróbáljuk történeti kontextusba is helyezni tapasztalatainkat –, hiszen az értekezések szövegén túlmutató módon

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Balázs 2007, Balázs 2008a, Balázs 2009, Balázs 2010.

² Mivel az itt tárgyalt szövegek a szó szoros értelmében véve nem önéletrajzi jellegűek, Philippe Lejeune munkáinak eredményei *közvetlenül* nyilván nem alkalmazhatók rájuk. A filozófiai-értekező jellegű szövegekre is igaz azonban, hogy személyes hitelének megeremtése érdekében szerzőjük felkínál az olvasónak egy „önmagáról szóló beszédet”, amely a *ki vagyok én?* (és kisebb mértékben a *hogyan váltam azzá, aki vagyok?*) kérdésre nyújt feleletet. Lásd erről magyarul: Lejeune 2003.

³ Hász-Fehér 2006: 73.

⁴ Lásd Cavallo – Chartier (Szerk.) 2000: 12–13.

kiderülhet belőlük, hogy Martinovicsnak milyen elképzelései voltak lehetséges olvasóközönségéről, illetve hogy miképpen próbálta pozicionálni magát előttük, s végül: hogy mit árul el mindez a korszak szellemi környezetéről. A vizsgálódás végcélja annak feltárása, milyen szerzői *ethosz* megteremtésén fáradozott Martinovics, azaz milyen (végső soron manipulatívnak nevezhető, hiszen a művekben található érveket tekintélyelvi elemekkel felerősíteni próbáló) képet próbált olvasói elé vetíteni önmagáról, életviteléről, társadalmi státusáról, s főleg a tudás intézményrendszeréhez és a különböző filozófiai hagyományokhoz való viszonyáról. A lehetséges olvasatoknak irányt szabó „szerzői identifikációs retorika”⁵ – nem más ez, mint (az elsősorban) a peremszövegekben megfogalmazódó tudatos ön-konstrukció, amelynek célja, hogy az adott mű szerzője önmagáról az olvasó meggyőzésére használható képet alkosson – szempontjából kevésbé érdekesek a 90-es évek szakmányban és formailag meglehetősen egy kaptafára készült (a korábbi művekhez részben hasonlóan), kivétel nélkül névtelenül megjelenő politikai értekezései és röpiratai. Ezekben ugyanis a részben az udvar megbízásából író, részben pedig saját meggyőződését követő szerző általában azonnal a „tárgyra tér”, kísérletet sem téve arra, hogy valamiféle komolyan vehető vagy elemzésre méltó szerzői retorikai pozíciót vegyen fel. Figyelemre méltóak viszont az 1780-as években írott és közreadott tudományos-világnézeti jellegű írások, amelyeknek átgondolt szerkesztése arra látszik utalni, hogy szerzőjük tisztában volt a para- és peritextuális retorika bizonyos elemeinek fontosságával és hatékonyságával. Dolgozatomat későbbi kutatások alapjául és bevezetőjéül szánom, hiszen a Martinovics-írások formai jellegzetességeinek vizsgálata természetesen csak a korban megjelent filozófiai és tudományos művekkel összevetésben nyeri el teljes értelmét, ám egy efféle szisztematikus összehasonlítás elvégzése egyelőre meghaladja erőimet. Tisztában vagyok azzal is, hogy illetet volna az írások nyelvének kérdését is sokkal részletesebben tárgyalnom (két latin, egy francia és egy német nyelvű munkát vizsgálok, amelyeknek ismereteink szerint a korban nem is született magyar fordítása), hiszen a 18. század végének Magyarországon a nyelv választása nyilvánvalóan a megcélzott olvasóközönség függvényében történik, ám jelen tanulmány keretei között megelégedtem a választás okainak rövid értelmezésével.

A SZERZŐI NÉV ÉS AZ ANONIMITÁS

Kezdjük azzal, amivel a „küszöbök” bármiféle vizsgálatának kezdődnie kell: a szerzői névvel. Az itt tárgyalt művek közül kettőt – az 1783-as *Harmonia Naturalist* és az 1791-es *Gyászbeszédet Aloisius de Capuano felett* – Martinovics saját neve alatt jelentetett meg. Pontosítsunk azonnal: előbbi mű szerzőjeként „Ignatio Dominico Martinovics, Min. Obs.” van feltüntetve, ami azt jelenti, hogy

⁵ A kifejezést Onder Csabától kölcsönöztem (Onder 2003: 94).

a „címkomplexumban” szerepel filozófusunk szerzetesi neve is (csak értelmezés kérdése, hogy ezt onímiának vagy a pseudonímia egy sajátos változatának tekintjük), pusztán „polgári” névről tehát csak az utóbbi esetében beszélhetünk.⁶ Ha Lejeune és Genette nyomdokain haladva a szerzői nevet és az ahhoz kapcsolódó információkat az olvasóval kötött szerződés elemeinek tekintjük, azt mondhatjuk, hogy e két latin nyelvű munka szerzője nem fukarkodik az olvasók elvárásait kielégíteni hivatott ismeretekkel. A névhez kapcsolt információk egyértelműen *referenciális* funkciót töltenek be, azaz arra hivatottak, hogy autoritásuknál fogva garantálják a szerző mondanivalójának komolyságát és megalapozottságát.⁷ A *Harmonia Naturalis* – első ránézésre egy a keresztény vallás alapvető tanításait védelmezni kívánó, tehát apologetikus célkitűzésű műről van szó⁸ – címlapján például nem mulasztja el kiemelni obszerváns minorita szerzetesi mivoltát, különböző tudományos címeit és tiszteletbeli tagságát a haarlemi tudományos társaságban. A *Gyászbeszéd*ben (amelynek legfontosabb tartalmi üzenete a lélek anyagtalan és halhatatlan voltának tagadása) az egyházi státusra való utalás értelemszerűen eltűnik (Martinovics ekkorra már, ha nem is könnyen, de „felszabadult” szerzetesi fogadalma alól⁹), igen terjedelmesre duzzad viszont a tudományos címek és referenciák felsorolása, amelyet egyébként az elhunyt Aloisius de Capuano tudományos fokozatainak és címeinek részletes bemutatása előz meg. Az első latin nyelvű mű, a *Harmonia naturalis* zsúfolt előlapja az olvasóban tehát nyilvánvalóan azt a benyomást hivatott kelteni, hogy a szellem köztársaságának bölcs és elismert tagja gyürkőzik neki egy olyan filozófiai kérdés tárgyalásának (miként egyeztethető össze a világban megnyilvánuló rossz Isten jóságának és mindenhatóságának eszméjével), amelyre végleges válasszal a keresztény bölcsélet legnagyobbjai sem szolgálhattak. A második, ezúttal alkalmi mű, a *Gyászbeszéd* esetében pedig a címlap tanulmányozásából azt szűrhetjük le, hogy egy nagy tudós búcsúztat egy hozzá hasonlóan nagy tudással és tekintéllyel bíró tanárembert. A választott nyelvet illetően e két mű esetében érzésem szerint elég egyértelmű a helyzet, hiszen az európai és hazai tudományos közösségnek szóló munkákról lévén szó, Martinovicsnak aligha volt választása: a *Harmonia naturalis* a leideni akadémia pályázatára írta, az elhunyt pályatárs felett elmondott professzori gyászbeszéd műfaji elvárásai pedig szintén megkerülhetetlenné tették a latin nyelvet.

⁶ „Ign. Ios. de Martinovich” formában.

⁷ Lejeune 1975: 37.

⁸ A mű teljes címe: *Dissertatio de Harmonia naturali inter bonitatem divinam et mala creata*. A művet Ujj Annamária fordította magyarra, a kétnyelvű kiadást pedig Karácsonyi Béla rendezte sajtó alá (Martinovics 1999). A *Kommentár* hasábjain megjelent cikkemben (Balázs 2007) annak a gyanúmnak adtam hangot, hogy a szerző apologetikus szándékai talán nem őszinték, s Martinovics valódi szándéka inkább a látszólag bírált és elvetett ateista eszmék népszerűsítése lehetett.

⁹ Ennek dokumentumait illetően lásd Benda (Szerk.) 1952–1957: I. 705–710.

Égészen más a helyzet a két vállaltan ateista-materialista mű – a *Mémoires philosophiques ou la Nature dévoilée*¹⁰ és a *Physiologische Bemerkungen*¹¹ – esetében, amelyeket felütve elsőként a szerzői név hiánya tűnik fel.¹² Martinovics sem a tárgyalt művek lapjain, sem később nem fűz kommentárt sem a névtelenség, sem a nyelvválasztás kérdéséhez, ami azt jelenti, hogy döntéseinek indokait illetően voltaképpen csak sejtésekre hagyatkozhatunk. Szóljunk elsőként röviden a nyelv kérdéséről: a Bessenyei és mások nevéhez köthető nyelvi törekvéseket teljességgel ignoráló Martinovics ezekben a művekben sem magyarul fejezi ki magát (ami nyilvánvalóan arra utal, hogy célközönsége ezúttal sem kizárólagosan magyar vagy magyarországi), ám a hagyományos tudományosság latinját a korszerűbb tudás közvetítésére alkalmasnak látszó németre és franciára cseréli. A *Mémoires philosophiques* vonatkozásában talán még azt a feltételezést is megkockáztathatjuk, hogy a francia nyelv – az Enciklopédia és a *philosophes*, főleg a szövegben sokat idézett Holbach nyelve – a radikalizmus ígéretét hordozhatta magában, megkönnyítve ezzel, hogy a mű megtalálja potenciális olvasóit, hiszen az ateista-materialista-heterodox irodalom szinte kizárólag francia nyelvű volt a korban. Az olvasók tájékozódását a radikális felvilágosodás sablonjaihoz jól illeszkedő cím is megkönnyítette.

Térjünk át a névtelenség problémájára: tudomásom szerint nem létezik olyan tanulmány, amely szisztematikusan tárgyalná az anonimitás kérdését a magyar felvilágosodás évszázadában megjelent irodalmi és főleg filozófiai művek vonatkozásában. A Bessenyei-művek kapcsán Bíró Ferenc például arra utal, hogy bár például a *Holmi* névtelenül (sőt, a kiadó feltüntetésével) jelent meg, Bessenyei aligha akarhatta titokban tartani szerzőségét, hiszen a kinyomtatott példányokat maga osztogatta a Hazafiúi Tudós Társaság 1779. májusi ülésén. Vegyünk egy másik példát: Teleki József *Essai sur la faiblesse des esprits-forts*-ja a szerző nevének kezdőbetűivel jelent meg, amiről pedig F. Csanak Dóra mindössze annyit mond, hogy a kor Európájában a szűk körű közönségnek szánt munkák közül sok így jelent meg (köztük Leibniz egy munkája).¹³ Ennek megfelelően kizárólag a vizsgált írások tartalmára és a Martinovicséhoz hasonlóan heterodox tartalmú szövegekkel kapcsolatos magyar és nemzetközi (elsősorban francia) tapasztalatok hasznosítására építve próbálók végiggondolni néhány lehetséges magyarázatot.

¹⁰ Magyarul Kolozsvári Grandpierre Emil fordításában és Mátrai László előszavával jelent meg, kissé érthetetlen módon *Filozófiai írások* címmel (Martinovics 1956).

¹¹ A német nyelvű értekezés magyar fordításán Labádi Gergellyel dolgozunk: rövidesen megjelenik a szegedi Fiala Filológusok Füzetei sorozatban.

¹² Bár a német nyelvű kiadványnak Benda olyan példányait is leírta, amelyeknek címlapján feltűnik szerzőjük neve (még hozzá az alábbi formában: *Physiologische Bemerkungen über den Menschen Ignaz Josephs Martinovich, k. k. Lehrers der Naturkunde und Mechanik auf der Hohen Schule zu Lemberg, der Chur-Fürst Bayerischen, Hessen-Homburgischen und königl. Schwedischen Gelehrten Gesellschaften Mitglieds*), olyan példányok is ismeretesek, amelyeken a szerző neve nem szerepel. Az anonimitással kapcsolatos alábbi eszmefuttatások tehát elsősorban a francia nyelvű értekezésre vonatkoztathatók, a német nyelvűre csak korlátozottan.

¹³ F. Csanak 1983: 111. A hazai, latin nyelvű kiadáson már fel kívánta tüntetni teljes nevét – némileg feleslegesen: bevallása szerint minden barátja tudta, hogy ő a szerző.

Az anonimitást természetesen értelmezhetnénk a karrierépítő és különféle tudományos és politikai pozíciókra pályázó Martinovics önvédelmi gesztusaként. Szerzőnk jó barátja, Laczkovics János is névtelenül publikálta két deista szellemiségű és erősen antiklerikális pamfletfordítását, amelyekért azonban később kénytelen volt vállalni a büntetőjogi felelősséget.¹⁴ E fordítások és szerzőjük más munkái azonban aligha jelentettek többet egy katonatiszti pálya „melléktermékeinél”: az anonimitás feloldásával Laczkovics semmit sem nyerhetett, ám rengeteget veszthetett. E magyarrá fordított szövegek ráadásul a társadalmi és szellemi elitnek részét nem képező (azaz nem feltétlenül előkelő vagy művelt, ám az antiklerikális üzenetre fogékony) olvasókhoz is eljuthattak. Martinovics esete azonban jóval bonyolultabb, hiszen akármilyen heterodox szellemiségű is a két értekezés, tudományos értelemben mégis „érdemszerző” írásokról van szó. Bár nevét nem szerepelteti sem a német, sem a francia nyelvű mű címlapján, különböző magas helyekre benyújtott önéletrajzaiban (például II. Lipóthoz 1791. július 18-án benyújtott folyamodványában) bátran megemlíti – igaz, szaktudományos értekezések közé rejtve¹⁵ – a szóban forgó műveket, továbbá büszkén említést tesz róluk a jakobinus perben is.¹⁶ Nem gondolja tehát, hogy érvényesülési esélyeit komolyan rontanák e heterodox színezetű vallási-világnézeti írások, mint ahogy attól sem látszik komolyan tartani, hogy az ítélet meghozatalakor súlyosbító körülményként esne latba ateizmusa (ahogyan például Verseggy Ferenc is cenzori állásra pályázik nem sokkal a Millot-fordításokhoz csatolt értekezések kavarta vihar után¹⁷). Mindez komolyan felvet egy olyan kérdést, amelyre végleges válaszom egyelőre nincsen: az 1780-as és 1790-es évek Magyarországon a valláskritikai – illetve Martinovics esetében nyíltan ateista és materialista – művek vállalt vagy legalábbis nem megtagadott szerzősége vajon milyen mértékben kompromittálja íróját? Első látásra úgy tűnik, hogy jeles személyiségek tudományos és közéleti karrierjét nem feltétlenül töri meg heterodox hírnevük. Nem kizárt persze, hogy az 1780-es éveket e szempontból (is) meg kellene különböztetnünk a későbbiektől: a jozefinus évtizedben az egyházzal való szakítás és az istentelenség, amennyiben az nem párosult politikailag veszélyesnek ítélt eszmékkal, talán nem járt vállalhatatlan következményekkel, hiszen például a könyvtörténeti kutatások is azt mutatják, hogy az 1780-as évek Magyarországon a könyvesek meglehetősen nagy szabadságot élveztek a művek behozatala és forgalmazása terén.

Megpróbálhatunk persze nemzetközi párhuzamok felkutatása útján is közelebb kerülni egy lehetséges válaszhoz. Érdekes szempontok felvetésével közelít például az anonimitás kérdéséhez a neves olasz Bayle-kutató, Gianluca Mori,

¹⁴ Ezekről lásd Balázs 2008b.

¹⁵ Benda (Szerk.) 1952–1957: I. 420.

¹⁶ Benda (Szerk.) 1952–1957: II. 405. Mint más esetekben, úgy itt is kétkötetesként hivatkozik a *Mémoires philosophiques* című írására, amelynek első köteté végén feltünteteti a valószínűleg soha meg nem írt második kötet részletes tartalomjegyzékét.

¹⁷ Lásd erről Doncsecz 2009.

aki a statisztikai adatokra támaszkodva azt állítja, hogy mivel a 17–18. század fordulóján a francia nyelven írott filozófiai művek mintegy kétharmada a szerző nevének megjelölése nélkül jelent meg, voltaképpen az szorul magyarázatra, hogy korábbi szokásaival ellentétben Bayle miért vállalja névvel a *Dictionnaire critique*-et.¹⁸ Mori válasza: elsősorban azért, mert kiadója, a neves amsterdami Reinier Leers nem akart lemondani a Bayle nevében rejlő reklámértékről (ne feledjük, hogy ezekben az években a szerző a *République des Lettres* sztárjának számít), illetve úgy gondolta, hogy egy szerzői névvel megjelenő kiadványról kockázatosabb kalózkidadásokat készíteni. Bár e kiadói megfontolásokat kénytelen volt elfogadni, Bayle azért mégsem állta meg, hogy a *Dictionnaire* előszavába ne írjon egy rövid, mindössze néhány mondatos apológiát a névtelenségről, amelynek lényege: az igazi filozófus személyét háttérbe szorítva hagyja a filozófiát beszélni. (Némiképp hasonlóan értelmezi Kazinczy Bessenyei *Amerikanerjének* névtelenségét: „[...] nevét, nem tudom mi okból, olvasói elől el-akarta titkolni. De ha nevét munkájának levelei ki-nem jelentették is, azt mindazonáltal amint avagy csak ebből is megtetszik, nyilvánvalóvá tették, hogy nem a neven ’s hírenvaló kapdosás, hanem a közjóra, s kivált az Isten ditsőségére célzó buzgóság volt itt egyedül a vég.”¹⁹) Bár a tartalom kegyes és/vagy bölcs voltának a szerzői öntudat fölé való helyezése igen tiszteletreméltó magyarázatnak látszik, az igazsághoz, Bayle-t illetően legalábbis, közelebb járunk, ha elfogadjuk, amit egy bátyjához írott levelében találunk: „a helyekkel és a személyekkel való játék voltaképpen csak az olvasók mulattatását szolgálja”.²⁰ Ahogyan az a későbbiekben (elsősorban az előszavak tárgyalása során) majd remélhetőleg nyilvánvalóvá válik, Martinovics esetében sem vehetjük komolyan azt a hipotézist, amelynek értelmében az (ál-)szerénység retorikája magyarázná a szerzői anonimitást.

Ha tehát a névtelenségnek nem önvédelmi, s nem is rangfélétségi okai vannak – mint például néhány nagy francia szerző, Mme de la Fayette, La Rochefoucauld, Montesquieu vagy Magyarországon Ráday esetében (Martinovicsnál ennek lehetősége komolyan fel sem merül) –, s arról sem lehet szó, hogy szerzőnk szerényen a művében közvetített ismeretek árnyékában kívánná elbújtatni személyét, nem marad más választásunk, mint az olvasóval kötött szerződés részeként tekinteni az anonimitásra. Ezt tekintik kiindulási alapnak a radikális felvilágosodáshoz sorolható filozófiai művek 17–18. századi fortunáját tárgyaló *Lettre clandestine* című folyóirat – amely 2000-ben egész számot szentelt a kérdésnek – szerzői és szerkesztője is: Antony McKenna például amellet érvel, hogy a korszak „nagy névtelenjei” (Voltaire vagy éppen Bayle), néhány látványos kudarcot valló kísérletet követően, tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy az anonimitás (vagy éppen a pszeudonimitás) stratégiáját választva hiába is próbálnák elkerülni személyüknek a műveikkel való azonosítását. Ennek megfelelően a művek szerzői név nélkül való kiadását talán helyesebb volna előzetes

¹⁸ Mori 1999.

¹⁹ Idézi Kókay 2000: 40.

²⁰ Bayle-t idézi Mori 1999: 31.

értelmezési javaslatként tekinteni: az anonimitás arra bátorítja az olvasót, hogy ne habozzon a legkөрmönfontabb értelmezési stratégiákhoz nyúlni, azaz adott esetben bátran próbálja az ortodoxnak tűnő megfogalmazások mélyén felfedezni a felforgató üzenetet. Noha a két névtelenül megjelent Martinovics-műben nincs szükség a sorok között való olvasás technikájára, hiszen az ateista-materialista eszmerendszer kendőzetlen formában manifesztálódik, annyit véleményem szerint feltétlenül hasznosíthatunk a mckennai eszme-futtatásból, hogy az anonimitás a radikalitás ígérétét hordozza magában (ez volt már Mátrai László véleménye is a dologról²¹). Olvashatunk persze olyan tanulmányokat is, amelyek problematizálják a filozófiai radikalizmus oly egyértelműnek látszó fogalmát: Jonathan Israel radikális felvilágosodásról írott könyveit tárgyaló megsemmisítő kritikájában a francia történész, Antoine Lilti például amelltt érvel (habermasi szellemben), hogy az igazi radikalizmust sokkal inkább az írások névvel való megjelentetésében – azaz a leírt gondolatokért való felelősség és a nyilvánosság keretei között zajló vita felvállalásában – kell keresnünk, mint a kereszténységet illető bíráló intenzitásában.²² A szavojai vikárius hitvallásának Rousseau-ja tehát bizonyos értelemben radikálisabb, mint a hit és a vallásgyakorlat különböző aspektusai felett névtelen munkákban ironizáló Voltaire, vagy akár az álnevek használatának technikáját tökélyre fejlesztő Holbach.²³ E szuggesztív eszme-futtatás végiggondolása alaposan megzavarhatja az értelmezők fejét: míg egyfelől megalapozottnak tűnik amelltt érvelni, hogy az anonimitás a radikalitás ígérétét hordozza, addig másfelől úgy is vélekedhetünk, hogy a radikális művek komolyan vételének feltétele, hogy szerzőjük nevével álljon jót értük.

MOTTÓK

A formai elemek vizsgálatát folytassuk Martinovics mottóhasználatával, amely minden kétséget kizáróan fontos és jelentőségteljes eleme a szerző retorikai arzenáljának. Szögezzük le először is, hogy Martinovics minden esetben idegen szerzőktől – tehát nem saját műveiből – idéz (Genette ezt allográf mottónak nevezi); idézetei mindig pontosak, forrásait pedig minden esetben megjelöli. Mindez nem véletlen, hiszen a választott mottók legkézenfekvőbb – Genette által is tárgyalt²⁴ – funkciója nem más, mint a szerző által az olvasónak nyújtott interpretációs segítség: a mottók kiemelésre méltó szellemi hagyományokat idéznek fel, illetve kihangsúlyozni kívánt szellemi rokonságokra vagy párhuzamokra hívják fel az olvasók figyelmét, már az első laptól fogva irányt adva a lehetséges olvasatoknak. Márpedig ha ez így van, a mottók szerzőjének neve az esetek többségében legalább olyan fontosnak tűnik, mint a felidézett mondat tartalma – hiszen

²¹ Lásd a francia értekezés magyar fordításához írott előszavát (Martinovics 1956: 7–8).

²² Lilti 2009.

²³ Róla lásd Sandrier 2005.

²⁴ Genette 1987: 146.

a név maga is üzenet. Martinovics filozófiai főművében, a francia nyelven írott *Mémoires philosophiques*-ban például két mottót is találunk. Az első Lucretius *De natura rerum*-jából, ebből a heterodox és valláskritikai művek számára oly sok nyersanyagot szolgáltató műből származik: „O miseris hominum mentes! O pectora caeca / Qualibus in tenebris vitae quantisque periculis / Degitur hoc aevi quodcunque est! Nonne videre / Nil aliud sibi naturam latrare, nisi út cum / Corpore seiunctus dolor absit, mente fruatur / Jucundo sensu, cura remota, metuque” (II. 14–20).²⁵ A jeles latin szerző neve az újkor során olyannyira összefonódott az epikuroszi-materialista-spinozista filozófiával, hogy a lucretiusi mottóválasztás nyilvánvalóan az ehhez a sajátos szöveghagyományhoz való csatlakozást jelenti.²⁶ A felidézett hat sor egyébként annak szükségességét húzza alá, hogy az ember végre felszabaduljon azon félelem és rettegés alól, amelyet a babonás/vallásos hit ültetett el lelkében – mindez teljességgel összhangban áll tehát a radikális felvilágosodásnak például a három imposztorról szóló értekezésben vagy Holbach műveiben kicsúcsosodó célkitűzéseivel.

A mű második mottója Raynal *Histoire des deux Indes* című művének bevezetőjét idézi fel: arról a viszonylag ismert passzusról van szó, amelyben a jeles szerző szenvedélyektől és (nemzeti vagy vallási) előítéletektől való teljes függetlenségét hangoztatja. Érdemes megjegyeznünk, hogy Martinovics más műveiben is utal Raynal iránti rajongására, akit az *Oratio ad proceres*-ben kora legnagyobb gondolkodójaként aposztrofál.²⁷ Itt az ókori és az újkori mottó egymás mellé helyezése nyilvánvalóan a mű szerzőjének azon meggyőződésére utal, hogy a régi és az új filozófusok legjobbjai vállvetve küzdöttek a gondolat szabadságát korlátozó megrögzött és bevett nézetek ellen. A választás tudatosságát bizonyítja, hogy Martinovics részben hasonló módon szerkeszti meg német nyelvű munkájának paratextusát: a *Phisiologische Bemerkungent* bevezető mottót Bacontól veszi,²⁸ a mű utolsó oldalán pedig a három imposztorról szóló értekezésből, La Mettrie híres-hírhedt *Anti-Senecájából*,²⁹ s több heterodox és valláskritikai műből is ismert vergiliusi sorok szerepelnek (ugyanaz az idézet feltűnik egyébként az Aloisius de Capuano búcsúztatására írott gyászbeszédében is): „Felix qui potuit rerum cognoscere causas,/Atque metus omnes et inexorable fatum subiecit

²⁵ A latin szöveg magyar fordítása: „Óh, boldogtalan emberi ész! Óh, vakhitű keblek!/Óh, mi sötétben, s mennyi veszély közt tölti az ember/Élete csöpp idejét is. Jól láthatja pedig, hogy/tőle a természet mindössze csak annyit igényel,/hogy minden fájdalmat távol tartva a testtől,/s minden félszt és gondot esztől, éljen örömben” (Tóth Béla fordítása, Lucretius 1997).

²⁶ Még ennél is népszerűbb persze a *Tantum religio potuit suadere malorum...* kezdetű sor, amelynek gyakori felbukkanása a kor valláskritikai irodalmában már Eckhardtnak is feltűnt (Eckhardt 2001: 91).

²⁷ Talán nem haszontalan hozzájárulás ez Penke Olga Raynal magyarországi fortunáját tárgyaló tanulmányához (Penke 1991).

²⁸ „Homo naturae minister et interpres tantum facit, et intellegit, quantum de naturae re, vel mente observaverit; nec amplius scit aut potest” (Bacon 1826: 7).

²⁹ *Anti-Seneca* vagy értekezés a boldogságról (La Mettrie 1981: 267).

pedibus, strepitumque Acherintis avari!”³⁰ A természet megismerésének fontosságát hirdető ókori költő és a természet uralására felszólító újkori filozófus ismét a legteljesebb természetességgel találunk egymásra Martinovics művében, hiszen funkciójuk nem más, mint az előítéletek fátylát félresöpörni és a természeti jelenségeket önmagukban szemlélni képes tudós-filozófus pozíciójának minden kételytől és iróniától mentes elfoglalása.

Szintén figyelemre érdemes a *Gyászbeszéd Aloisius de Capuano felett* című munka mottója, amely Propertius-tól származik, s amelyet Ujj Annamária és Karácsony Béla kétnyelvű kiadásuk előszavában egyértelműen lucretiusi ihletettségüként értékelnek.³¹ A gyászbeszéd szövegét voltaképpen a mottóhoz fűzött terjedelmes kommentárnak is tekinthetjük, hiszen a szerző arról értekezik, hogy a halál mindennek a végét jelenti (nyilvánvalóvá téve ezzel a lélek halandó voltával kapcsolatos meggyőződését), így halhatatlanságra kizárólag oly módon tehetünk szert, ha jelentős és az emberiség javát szolgáló tetteket hajtunk végre, s nevünk feljegyzésre kerül az emberi nem annaleseiben. A propertiusi mottóból kiindulva, s mellé a gyászbeszéd szövegében horatiusi, senecai, cicerói és ovidiusi passzusokat felidézve Martinovics amellettt érvel, hogy az ókor nagy filozófusköltői és a felvilágosodás korának tudósai között konszenzus áll fenn: nincs mit félniük a jövőbeli büntetésektől (s persze reménykedni sincs okunk érdemeink halálunk utáni megjutalmazásában), ám ez a felismerés nem taszítja erkölcsi légtüres térbe a bölcseket. A hitetlent ugyanis – fejt ki némileg új keretek között a bayle-i eszmét a leMBERGI professzor – neve megörökítésének vágya legalább olyan hatékonyan ösztönzi példás életre, mint a hívőt az utolsó ítélettől való félelem. A mottó tehát – a másik két tárgyalt értekezéshez hasonlóan – ezúttal is szerzőnk azon meggyőződésének alátámasztására szolgál, hogy az igazi bölcsek sem régen, sem ma nem hagyták magukat megtéveszteni a lélek halhatatlanságának hazug eszméjétől.

Az itt tárgyalt művek közül egyedül a *Harmonia naturalis* nem rendelkezik mottóval, ami véleményem szerint igen elgondolkodtató. Mivel az írás komoly értelmezési problémákat vet fel (ahogyan azt fentebb már idéztem, a *Kommentár* hasábjain megjelent cikkemben jeleztem: nem kizárt, hogy az előszóban oly ékesszólóan megfogalmazott szerzői szándék nem őszinte, azaz a keresztény hit apológiája szándékolatlan ügyetlen, s az írás valódi célja a látszólag oly hevesen támadott filozófiai álláspont – az ateizmus – érvrendszerének részletes bemutatása), a mottó hiánya talán nem tekinthető véletlennek. Logikusnak tűnik azt feltételezni, hogy ez a szellemi kapcsolódások és a világnézeti rokonság felidézésére alkalmas peritextuális építőelem éppen azért hiányzik a *Harmonia natu-*

³⁰ *Georgikon* II. 491–492. Lakatos István magyar fordításában: „Mily boldog, ki a dolgok okát ismerni tanulta/És a könyörtelen elmúlás minden riadalmát/sarka alá veti, sőt a falánk Acheron örökét is.” La Mettrie egyébként a Tanulmány a lélekről ill. az Epikurosz rendszere című műveiben is szerepelteti e vergiliusi sorokat.

³¹ Martinovics 1999. At non ingenio quaesitum nomen ab aevo/excidet: ingenio stat sine morte decus („Ámde a szellem hírneve el sosem múlik/Díszé örökké él, nem viszi sírba halál”).

ralis első lapjairól, mert Martinovics ezúttal kevésbé az olvasó orientálásában és az olvasat irányának egyértelmű megszabásában érdekelt, hanem éppenséggel elfedni kívánja, hogy pontosan melyik világnézeti hagyományhoz is kapcsolódik. A mottó hiánya tehát véleményem szerint értelmezhető az őszintétlenség akart vagy akaratlan jeleként (indexeként vagy szimbólumaként). Feltűnő továbbá, hogy Martinovics tárgyalt művei közül egyedül ez az írás kezdődik ajánlással. Ahogyan azt rövidesen részletesebben is tárgyalni fogom, a francia és a német nyelvű értekezések előszavaiban elfoglalt retorikai pozíció központi alkotóeleme a szerző teljes szellemi és intézményi függetlenségének hangsúlyozása; márpedig ezzel nyilvánvalóan nehéz (bár nem lehetetlen) összeegyeztetni egy olyan ajánlást, amely egy mecénásnak vagy éppen egy intézménynek címzett köszönetnyilvánítást foglalna magában. A keresztény vallást az ateisták érveivel szemben védelmezni hivatott apologetikus munka esetében viszont a legkevésbé sem jelent stílusterést a legalázatosabban köszönetet mondani egy jeles támogatónak, esetünkben Petrus Bielanskinak, a lemergi görög egyesült rítusú egyházmegye püspökének, a „bőkezű mecénásnak”. Mivel Bielanski és Martinovics viszonyát illetően nem rendelkezünk történeti adatokkal, azaz nem tudjuk, hogy a püspök ténylegesen támogatta-e (s ha igen, milyen formában; továbbá hogy elégedett volt-e a támogatásával elkészült mű szellemiségével) a *Harmonia naturalis* szerzőjét, azt sem ítéltük meg biztosan, hogy a helyenként nevetséges túlzásokat és ténybeli tévedéseket is tartalmazó ajánlást valódi köszönetnyilvánításként kell-e olvasnunk, vagy a szerző által kötelezőnek ítélt retorikai elemről (esetleg egyenesen az ajánlás intézményének paródiájáról) van-e szó.

ELŐSZAVAK ÉS ELŐLJÁRÓ BESZÉDEK

A szerzői név és a mottó vizsgálata után térjünk át a peritextuális arzenál központi elemének számító előszavak vizsgálatára. Ezek ugyanis – amellet, hogy fontos szerepet játszanak az olvasók orientálásában (Genette egyenesen a *déclaration d'intention* kifejezést használja³²) – sokat elárulnak arról is, hogy az adott szépirodalmi vagy filozófiai mű szerzői miben látják saját feladatukat és milyen közönségnek szánják írásukat.³³ Húzzuk alá először is, hogy Martinovics előbeszédei tökéletesen megfelelnek annak a gyakorlatnak, amely felett Csonkai oly éleselméjűen ironizál a *Dorottya* előtt olvasható *Előljáró beszédje az előbeszédnek* lapjain: „A könyvíró előbeszédet csinál, többnyire ezen két okból: 1. vagy sokat akar magáról az olvasóval elhitetni, hogy ő ezt a munkáját ennyi s ennyi esztendő alatt, éjjeli, nappali munkával, szorgos hivatala mellett is, ennyi és ennyi hiteles írókból, szakadatlan elmélkedéssel s a többi dolgozta ki;

³² Genette 1987: 205.

³³ Noha Martinovics írásaira értelemszerűen nem voltak közvetlenül alkalmazhatóak, Szajbély Mihály regényelőszavakkal kapcsolatos eszmefuttatásai (Szajbély 2001, különösen 160–172) mégis igen tanulságosak voltak számomra.

ez Németországban charlatánságból, másutt csak igen kevéségből esik meg; 2. vagy alázta munkáját, csekélységét emlegeti, bocsánatért kunyorál...”³⁴

Bár a *Gyászbeszéd* értelemszerűen nem rendelkezik előszóval, a *Harmonia naturalis* című munka *praefatiója* azonban tartalmilag már a két későbbi értekezés bevezetésének szellemét – jelesül a tudományos-technokratikus ethosz megteremtésére való törekvést – látszik megelőlegezni. Martinovics ugyanis „a tudomány egésze iránti, mintegy veleszületett általános szeretete és egyéni törekvése” mellett a matematikával és a metafizikával való évtizedes szorgoskodását emeli ki olyan életrajzi elemekként, amelyek feljogosítják és alkalmassá teszik Bayle és az epikureusok okoskodásainak alapos megcáfolására.³⁵ A kor Magyarországn egyébként valóban példátlanul széleskörű olvasottságról tanúskodó mű megítélését a bevezetés utolsó mondatában a leideni akadémia bölcseire bízta, később pedig azt híreszteli, hogy az értekezéssel elnyerte az akadémia nagydíját (valójában Fogarasi Pap József marosvásárhelyi református tanárnak jutott ez a dicsőség³⁶).

Az ateista-materialista művek előszavaiban hasonló érvekre támaszkodva próbálja megalapozni szerzői pozícióját, ám a megváltozott tartalomnak és világnézeti irányváltásának köszönhetően a tanulással és tudományos vizsgálódásokkal eltöltött évek-évtizedek többé már nem egyszerűen arra szolgálnak, hogy feljogosítsák a szerzőt a régi lecke (a teodícea) újszerű felmondására. Éppen ellenkezőleg: a hosszú évek során fáradságos munkával felhalmozott tudás a hagyományos világkép kíméletlen bírálatát teszi lehetővé a szerző számára. A francia és német nyelvű értekezés bevezetése ennek megfelelően a lehető leghevesebben bírálja az előítéleteket: a *Mémoires philosophiques* felvezetésében például teljes érdektelenségét fejezi ki arra vonatkozólag, mit hisznek és mit tanítanak különböző iskolákban és udvarokban: a fejedelmek és a papok ellenében is a természet és az igaz filozófia tanítását terjeszti az ifjak elébe. A Martinovics tollából származó műveket az jellemzi, hogy szerzőjük az ifjúságot nevelő, a tanulni vágyókat igazi és jól hasznosítható tudással ellátó „mentor” pozíciójából beszél, amelynek elfoglalására a tudománnyal eltöltött évek és az áldozatos, lemondásokkal teljes élet (a keresztény aszketizmus helyére a tudós aszketizmusa lép) jogosítja fel. A *Mémoires philosophiques* előszavában (*Préface*) az önbizalomhiánnyal szemlátomást nem küszködő szerző a természettudományok, a matematika, a vallás és a filozófia terén egyaránt járatos világi bölcsnek nevezi magát, akit tehát széles körű ismeretei jogosítanak fel arra, hogy elvesse azt, amit mások hagyományként tisztelnek, illetve hogy erre a bevallottan nem veszélytelen lépésre ösztönözze olvasóit is. Lehetséges olvasóit a műveletlen tömegekkel szembeállított igazi bölcsekben látja. E definíció közhelyességét enyhíti, hogy a bölcsesség adományát – a mű materialista eszmerendszerének megfelelően – az erős idegrendszerrel és az ingerületeket hatékonyan közvetítő rostokkal bíró emberi lényeknek tulajdonítja.³⁷

³⁴ Csokonai 2000: II. 533.

³⁵ Martinovics 1999: 185.

³⁶ Benda (Szerk.) 1952–1957: II. 254.

³⁷ [Martinovics] 1788: 7.

A *Phisiologische Bemerkungen* rövid (mindössze egyoldalas) előszavában (*Vorbericht*) saját vegytani kísérleteinek a Priestley, Scheele és Lavoisier elméleteivel való összhangját emeli ki, a munka fő feladatát pedig abban látja, hogy az ifjú fiziológusokat felszabadítsa a hagyományos emberkép káros befolyása alól, azaz hogy felismertesse velük az emberi szenvedélyek valódi (azaz materiális) okait.³⁸ Martinovics itt, az előszóban teszi nyilvánvalóvá természettudományos értekezésének ideológiai-világnézeti és végső soron etikai implikációit: mivel az emberi nem boldogsága nem épülhet idealista illúziókra, feltétlenül szükséges bátran szembenéznünk az emberi létezés materiális meghatározottságával. A babona láncából kiszabadított ifjú fiziológus alakja mintegy keretként szolgál a mű számára, hiszen az értekezés utolsó lapján ismét hallunk róla: szerzőnk e tanítvány szájába adja a szöveget lezáró (s fentebb már tárgyalt) vergiliusi mottót.³⁹ Az előbeszédnek alapján összességében azt mondhatjuk, hogy a művek címzettje nem a tudós, s nem is a tudatlan, hanem a *tudni vágyó*, s a tudásért áldozatokat is hozni képes olvasó. A megszólított befogadói közösség tehát szükség-szerűen viszonylag szűk (a szerző nem alkalmazhatja tehát, s nemcsak a művek idegennyelvűsége okán nem, az „egész nemzetnek” szánt ajándék közhelyes fordulatát), s ami még ennél is fontosabb: előzetesen nem körülírható „szociológiai” vagy „kulturális” kritériumok segítségével. A mű igazi célközönségét a járt útról való letérés pátozására fogékony (végső soron a gondviselő Istennek és a lélek halhatatlanságának eszméje nélkül élni képes), bátor olvasók jelentik. A pontosság kedvéért azonban érdemes aláhúznunk, hogy a tudás kölcsönözte magabiztosságra épülő retorikai stratégia ugyanakkor nem jelenti a szkeptikus óvatosság elvetését: a dogmatikusság vádját elkerülendő gyakran fogalmaz úgy, hogy javaslatai a tudomány jelenlegi állapota szerint a legvalószínűbbek, ám új és a jelenségeket a korábbiaknál meggyőzőbben magyarázó hipotézisek felmerülése esetén elvethetők. A tudományt pontosan az emeli a tekintélyelvre építő, s ezért voltaképpen örökösen stagnáló teológia fölé, hogy igazságai nem véglegesek és megkérdőjelezhetetlenek, hanem állandóan verifikálhatók és verifikálandók. Bár a teológus és a természettudós/filozófus egyaránt *autoritások*, előbbinek kizárólag egy holt hagyomány súlya kölcsönöz tekintélyt, hiszen a teológia doktorai nem tesznek mást Martinovics szerint, mint hogy újra és újra felmondják az elmúlt évszázadok változatlan (hiszen *szent*) leckéjét. A természettudós ethosának ezzel ellentétben fontos elemét képezi a kockázatvállalás, a járt utakról való letérés vállalása, saját tudásának állandó vitára bocsátása. Bár mindkét esetben tudásról és erényről van szó, a természettudós tekintélye a teológusénál sokkal nagyobb mértékben épül személyes erényekre: bátorságra, az új és még újabb szintézisek létrehozására való képességre, lelki erőre. Az mindenestre jól látszik mindebből, hogy az előszó privilegizált helyszíne annak a nagy küzdelemnek, amelyet az ateisták folytatnak az ördögi és felforgató konnotációtól való megszabadulásért: itt

³⁸ [Martinovics] 1789: 3–4.

³⁹ [Martinovics] 1789: 71.

perlik el ortodox kartársaitól a tiszteletreméltóság, az ésszerűség, a megbízhatóság, a szellemi és erkölcsi komolyság erőnyeit. Két heterodox írásának bevezetőjében Martinovics véleményem szerint azon fáradozik, hogy az (apologéták szerint legalábbis) lelkiileg kiegyensúlyozatlan, kétségbeesett és antiszociális filozófusok marginális és szélsőségesen immorális nézetrendszeréből reális és ésszerű filozófiai opciót faragjon – más szóval „normalizálja” a materialista ateizmust.

NYOMDAHELYEK ÉS MEGKÉRDŐJELEZHETETLEN TEKINTÉLYŰ FILOZÓFUSOK

A tudományos teljesítményre épülő autoritás megteremtését szolgálják végül a kiadásokban szereplő fiktív nyomdahelyek is: míg a *Mémoires philosophiques* címlapján London, addig a *Physiologische Bemerkungen* kolofonján Szentpétervár neve szerepel a kiadás helyeként,⁴⁰ a (ténylegesen) Lembergben kiadott *Harmonia naturalis* című műről pedig azt tudjuk meg, hogy megírásával a szerző – aki magát a haarlemi tudományos társaság tiszteletbeli tagjaként nevezi meg – a leideni tudományos akadémia pályázati felhívásának tett eleget. A gyanútlan olvasó tehát némiképp lenyűgözve képzelhet egész Európát átfogó tudományos kapcsolatokat a művek szerzője mögé. Tegyük végül említést arról is, hogy a *Gyászbeszéd Aloisius de Capuano felett* című (fentebb már felidézett) művében a lengbergi professzor magát a svéd királyi és a bajor választófejedelemi akadémia tagjaként aposztrofálja, nyilván minden jogcím nélkül. Ez a Martinovics mitomán jelleméről is nyilvánvalóan árulkodó eljárás a kiadványok szerzőjének nemzetközi hírvű tudósként, a filozófusok nemzetközi világának elismert tagjaként való legitimációját szolgálja – nyilván nem példátlan módon. Mindezt felerősítik egyfelől azok a szövegtestben található gyakori utalások, amelyek értelmében a szerző *saját* tudományos kísérletei és vizsgálódásai megerősítik vagy éppen cáfolják valamely szerző álláspontját az éppen tárgyalt kérdést illetően, másfelől pedig természettudományos részletkérdéseknek a szövegbe meglehetősen szertelenül illeszkedő túl aprólékos tárgyalása. S itt tegyük említést arról is, hogy szerzői önképét Martinovics nemcsak peri-, hanem epitextuális eszközökkel is gondozni próbálja (csak emlékeztetőül: epitextusnak neveztetnek a szövegekkel nem közvetlen, hanem inkább csak távoli kapcsolatban lévő, ám azok értelmezéséhez mégis hozzásegítő elemek, úgymint kommentárok, kritikák, interjúk, pletykák stb.⁴¹): közismert, hogy szerzőnk minden létező fórumon azt híreszteli magáról, hogy egy lengyel arisztokrata, Potocki gróf kíséretében hosszú nyugat-európai utazáson vett részt, amelynek során ismereteket, ismeretéseket és műveket halmozott fel (például megismerkedett Raynallal és Linguet-vel). Ez a min-

⁴⁰ Az *Oratio ad proceres* című politikai értekezésének kolofónjában pedig a *Typis parisiensis* kifejezés szerepel.

⁴¹ Lásd Genette 1987: 316–70, Onder 2003: 50–51.

den valószínűség szerint teljesen alaptalan történet⁴² nagyban közrejátszhat az olvasás előzetes vagy utólagos befolyásolásában (feltéve persze, hogy az olvasók tudomással bírnak a névtelenül megjelent munkák szerzőjének személyéről – ennek valószínűségéről azonban nem sokat tudunk).

Legvégül említessék meg az a szintén a tudományos-filozófiai autoritás megszilárdítását szolgáló és Martinovics szinte minden művében feltűnő retorikai eljárás, amelynek lényege, hogy a szerző az olvasóra zúdítja a tanulmányozásra érdemes, hiszen (állítására szerint) többé-kevésbé az ő tudományos-filozófiai álláspontját osztó jeles bölcsek névsorát. Míg a természettudósok felsorolásából különösebb következtetéseket nem vonhatunk le (s így azt itt nem is kívánom részletesen bemutatni), érdemes közelebbről is megvizsgálnunk a Martinovics által autoritásnak tekintett filozófusok listájának különböző változatait. A *Mémoires philosophiques* bevezető lapjain Szókratész, Platón és Arisztotelész (a kihagyhatatlanok) mellett az ókoriak közül megemlíttetik még Epikurosz és Lucretius, a jeles szkeptikus Sextus Empiricus, Leukipposz, s végül az újkori heterodox gondolkodók számára igen fontos Lokriszi Timaosz.⁴³ Az újkoriak közül Locket, Malebranche-t, Clarke-ot, Helvétius, Mirabeaud-t (Holbach egy korábban már elhunyt pályatársa nevében jelentette meg néhány művét), Spinozát, Helvétius és Tindalt (akit Benda egyébként helytelenül azonosít az angol reformáció mártírjával⁴⁴) említi meg. A mű végén olvasható második felsorolásban – az ateista imájában, amelyben Martinovics arra szólítja fel az Urat, hogy amennyiben minden józan számítás ellenére mégis létezne, feltétlenül vegye maga köré azokat a bölcs férfiakat, akik bár létét tagadták, mégis erényesen éltek – a lista kiegészül La Mettrie-vel és Frigyes porosz királlyal. Hasonlóan jár el a *Physiologische Bemerkungen*-ben, illetve az Aloisio de Capuano búcsúztatására írott gyászbeszédben is; s bár Eckhardtnak nincs teljesen igaza abban, hogy szerzőnk csupa materialistákat sorol fel,⁴⁵ az nem kérdéses, hogy a legnagyobbak mellett elsősorban a keresztény vallás szempontjából finoman szólva is problematikus filozófusok vannak nála többségben.

* * *

Összességében úgy látszik tehát, hogy Martinovics kettős önlegitimáció megalapozására törekszik: egyfelől a kísérletező, azaz gyakorlati problémákkal foglalkozó természettudósok közösségének tagjaként kíván tündökölni, ugyanakkor magát a kutatás eredményeiből ideológiai-világnezet (és persze

⁴² Amelynek megalapozottságát Denis Silagi cáfolta meggyőzőnek tűnő érvekkel (Silagi 1962: 72).

⁴³ Püthagoreus filozófus, Platón Timaios című dialógusának ihletője.

⁴⁴ Lásd Benda (Szerk.) 1952–1957: I. 13. A kortárs heterodox filozófusok listája egyértelművé teszi, hogy valójában Matthew Tindal (1657–1733) angol deista filozófusról van szó, akinek *Christianity as Old as the Creation* c. munkáját Martinovics német fordításban is olvashatta.

⁴⁵ Eckhardt 2001: 96.

politikai) következményeket levonni képes, teljes szellemi függetlenséget élvező *philosophe*-ként is láttatni próbálja, aki elsődleges életcéljának az ifjak szellemi-erkölcsi nevelését tekinti. A nyelvválasztás, a tudomány és a filozófia nemzetközi világára való utalások, továbbá a nemzeti tematika teljes hiánya arra utal, hogy célközönsége elsősorban nem magyar, hanem európai (vagy legalábbis birodalmi): ennek megfelelően az előszavakból hiányoznak azok a nemzet okulását célzó hazafíúi szándéokra vonatkozó utalások, amelyek pedig szinte minden értekező jellegű műben szerepelnek ezekben az években. A komoly eszmetörténeti jelentőségű írásaiban a világpolgár tudós ethosának megteremtésén fáradó Martinovicsot azonban rövidesen kitörli az utókor emlékezetéből a magyar jakobinusok felkelésének vezetője, elárulója és egyben mártírja – ez viszont már olyan szerep, amelynek forгатókönyvét csak részben írta maga a szászvári apát.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bacon, Francis 1826: *Novum Organum*. In: *Uő: Works. VIII*. London.
- Balázs Péter 2007: Materializmus és politikum Martinovics Ignác francia nyelvű értekezésében. *Világosság* (48.) 10. 63–80.
- Balázs Péter 2008a: Apologétából istentagadóvá? Martinovics Ignác egy korai filozófiai értekezéséről. *Kommentár* (3.) 4. 67–75.
- Balázs Péter 2008b: Laczkovics János vallásellenes pamfletjeinek eredetijéről. *Irodalomtörténeti Közlemények* (112.) 1. 61–70.
- Balázs Péter 2009: Higgyenek-e Istenben politikai vezetőink? – Eszmetörténeti kitekin-tés. *Mozgó Világ* (35.) 2. 38–48.
- Balázs Péter 2010: A valós szabadságnak igaz értelméről – Martinovics Ignác Oratio ad proceresének eszmetörténeti vizsgálata. *Kommentár* (5.) 1. 20–31.
- Benda Kálmán (szerk.) 1952–1957: *A magyar jakobinusok iratai. I–III*. Budapest.
- Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.) 2000: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest.
- F. Csanak Dóra 1983: *Két korszak határán. Teleki József a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*. Budapest.
- Csokonai Vitéz Mihály 2000: *Összes művei. I–II*. Budapest.
- Doncsecz Etelka 2009: Verseghy Ferenc *Retractatiója*. Dokumentumok a Millot-fordítás-hoz fűzött *Értekezések* visszavonásáról. *Sic itur ad astra* (20.) 59. 201–251.
- Eckhardt Sándor 2001: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest.
- Genette, Gérard 1987: *Seuils*. Paris.
- Hász-Fehér Katalin 2006: Az intencionáltság szintjei a szerzői és kiadói kötetekben. In: *Uő. (szerk.): A látható könyv. Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből*. Szeged, 55–82.
- Israel, Jonathan I. 2001: *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity, 1650–1750*. Oxford.
- Kókey György 2000: *Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra*. Budapest.

- La Mettrie, Julien Offray de 1981: *Filozófiai művek*. Budapest.
- Lejeune, Philippe 1975: *Le pacte autobiographique*. Paris.
- Lejeune, Philippe 2003: *Önéletírás, élettörténet, napló*. (Szerk. Z. Varga Zoltán.) Budapest.
- Lilti, Antoine 2009: Comment écrit-on l’histoire intellectuelle des Lumières? Spinozisme, radicalisme et philozophie. *Annales HSS* (64.) 1–2. 171–206.
- Lucretius 1997: *A természetről*. Budapest.
- [Martinovics Ignác] 1788: *Mémoires philosophiques ou la nature dévoilée*. Londres.
- [Martinovics Ignác] 1789: *Physiologische Bemerkungen über den Menschen*. Sankt-Peterburg.
- Martinovics Ignác 1956: *Filozófiai írások*. Budapest.
- Martinovics Ignác 1999: *Dissertatio de Harmonia naturali inter bonitatem divinam et mala creata*. (Ford: Ujj Annamária.) Szeged.
- Mori, Gianluca 1999: Anonymat et stratégies de communication: le cas de Pierre Bayle. *La lettre clandestine* 8. 19–34.
- Onder Csaba 2003: *A klasszika virágai*. Debrecen.
- Penke, Olga 1991: L’Histoire des deux Indes en Hongrie au siècle des Lumières. In: *Lectures de Raynal. L’Histoire des deux Indes en Europe et en Amérique au XVIIIe siècle*. (Actes du colloque de Wolfenbüttel. Studies on Voltaire 286.) Oxford, 265–279.
- Sandrier, Alain 2005: *Le style philosophique du baron d’Holbach. Conditions et contraintes de prosélytisme athée en France dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*. Paris.
- Silagi, Denis 1962: *Jakobiner in der Habsburger Monarchie*. Wien – München.
- Szajbély Mihály 2001: „*Idzadnak a magyar tollak*.” *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*. Budapest.